

Frank Dikötter

ČÍNA PO MAOVI

Vzestup supervelmoci

ARGO / DOKOŘÁN

edice zip

svazek 98

Frank Dikötter

ČÍNA PO MAOVI

Vzestup supervelmoci

První vydání v českém jazyce.

Z anglického originálu *China After Mao. The Rise of a Superpower*

přeložil Ondřej Prokop.

Odpovědný redaktor Zdeněk Kárník.

Redakce Alžběta Knappová

Obálka a sazba Michal Puhač podle návrhu Pavla Růta.

Vydalo v roce 2025 nakladatelství Dokořán, s. r. o.,

Holečkova 9, Praha 5, 150 00,

dokoran@dokoran.cz , www.dokoran.cz,

jako svou xxx publikaci,

a nakladatelství Argo, Milíčova 13, Praha 3, 130 00,

argo@argo.cz, www.argo.cz, jako svou xxx publikaci.

Vytiskla...

ISBN 978-80-7675-259-7 (Dokořán)

ISBN 978-80-257-xxx (Argo)

9 788076 752597

PŘEDMLUVA

V létě roku 1985, kdy se nejvýdělečnějším snímkem stal *Návrat do budoucnosti*, jsem jako student Ženevské univerzity odjel do Číny studovat mandarínštinu. Čínské ministerstvo zahraničních věcí mi přidělilo místo na univerzitě Nan-kchaj ve městě Tchien-ťin, velké pobřežní metropoli blízko Pekingu s pěti miliony obyvatel (dnes už jich je třikrát tolik). Odletěl jsem do Hongkongu, kde jsem překročil hranici, a pak jsem si při týdenní cestě vlakem na sever udělal nové přátele. Jeden z nich si nezapamatoval mé příjmení, a když mi o něco později posílal pohled, místo adresy napsal „Frank z Nizozemska, Tchien-ťin, Čína“. Pošta neměla problém mě najít, jelikož ve městě se nacházelo pouze osmdesát cizinců, z toho sedm bylo Nizozemců a jen jeden z nich Frank.

Tchien-ťin měl, stejně jako všechna velká města, síť širokých tříd, které v padesátých letech dvacátého století Číňané vybudovali za pomoci sovětských odborníků. Dopravní zácpy nehrozily. Ve více než miliardové zemi nejezdilo ani 20 tisíc osobních automobilů. Na stezkách oddělených od autobusů, nákladních vozidel a několika aut se však tiše táhly husté kolony lidí, kteří dojížděli do práce na kole. Vstávali brzy ráno a domů se vraceli před setměním, takže město v devět večer utichalo. V noci jsem občas za mdlého světla pouličních lamp měl všech šest jízdních pruhů sám pro sebe.

Na univerzitu Nan-kchaj jsem se vrátil v říjnu 2019, kdy se slavilo sto let od jejího založení. Město se proměnilo. Do vzduchu se tyčily zářivé mrakodrapy, a Tchien-ťin se rozrostl o zdánlivě nekonečnou aglomeraci plnou bytových domů a kancelářských komplexů, z nichž některé už byly hotové, jiné stále ve výstavbě.

Ať už člověk stál kdekoli, za dobrého počasí měl výhled na budovu Tchien-ťin Finance Centre, jež ční téměř šest set metrů do výšky a její skleněná fasáda se na slunci třpytí jako obrovský krystal. Zdání však může klamat. Moji bývalí učitelé a jejich nástupci žili ve stejných zchátralých panelácích s květinami na zaprášených balkónech a chodbami, kde se povalovala otrískaná kola, na nichž se jezdilo po kampusu. Jak mi ale bylo řečeno, jedna věc se změnila. Děti většiny učitelů teď žijí ve Spojených státech.

Čínská lidová republika před několika lety oficiálně slavila čtyřicáté výročí „otevření Číny světu“ – souboru ekonomických reforem, které v prosinci 1978 zavedl Teng Siao-pching. Transformace, při níž se z izolované země zmítané chaosem kulturní revoluce stala druhá největší ekonomika světa, je všeobecně oslavována jako zázrak. Tento převažující názor přesně vystihuje název jedné vědecké publikace – *How the Miracle Was Created* (Jak se vyráběl zázrak). Zdá

se, že některé odborníky až tolik netrápí otázka, jestli se o zázrak skutečně jednalo, ale spíše to, jestli už zázračné období náhodou neskončilo.

Ale jak by to ti experti mohli zjistit? Když jsem se před pětatřiceti lety nastěhoval na čínskou kolej, všiml jsem si, že řada zahraničních studentů trávila spoustu času spekulacemi o tom, co se děje v Pekingu. Z některých kolegů se stali pozorovatelé Číny. Pracovní metody si vypůjčili od takzvaných kremlologů: když chtěli získat informace o dění v Čung-nan-chaj – pekingském ústředí Komunistické strany Číny hned vedle Zakázaného města – museli kvůli nedostatku důvěryhodných informací detailně zkoumat i ty nejnepatrnější náznaky, ať už šlo o zasedací pořádek jednotlivých hodnostářů na tribuně při vojenské přehlídce na náměstí Nebeského klidu, rozmístění článků v *Lidovém deníku* nebo o četnost určitých frází vysílaných v rádiu. Já jsem byl vůči jejich postupu skeptický a raději jsem se zaměřil na studium minulosti.

Skeptický jsem i nadále. Byť bychom po čtyřiceti letech „otevření Číny světu“ mohli rozumně předpokládat, že dnešní situace bude výrazně odlišná, není tomu tak. Li Kche-čchiang, nedávný premiér ČLR, před několika lety označil data o čínském hrubém domácím produktu za „uměle vytvořená, a tím pádem nespolehlivá“. Odborníci o tom samozřejmě vědí a znají způsoby, jak tento nedostatek překonat. Existuje například „Li Kche-čchiangův index“, s jehož pomocí sám premiér pozoroval hospodářský výkon na základě celkové spotřeby elektřiny. Stále však platí, že toho víme velmi málo. Jak nedávno napsal pozorovatel Číny James Palmer: „O Číně neví nikdo nic. Ani čínská vláda.“¹ Všechny informace jsou nespolehlivé, nekompletní nebo zkreslené. Skutečnou velikost čínské ekonomiky neznáme, jelikož místní samosprávy neposkytují přesná čísla, a neznáme ani objem špatných úvěrů, protože banky údaje o nich tají. Žádný správný vědec nezapomíná na Sokratova slova: Vím, že nic nevím. Ale v případě Číny nevíme ani to, co vlastně nevíme.

Naproti severní bráně univerzity Nan-kchaj, na druhé straně ucpané osmi proudé hlavní třídy, stojí obrovská budova chráněná mladými vojáky, ve které sídlí tchienťinský městský archiv. Když jsem tu studoval, bylo naprosto nemyslitelné, že bych se do něj mohl podívat. V roce 1996 se však změnil zákon upravující přístup k archivům a profesionální historikové vyzbrojení doporučujícími dopisy postupně dostávali k dispozici stále větší množství odtajněných materiálů. Ty nejcitlivější informace sice zůstaly zamčené hluboko v trezorech archivů, ale badatelé tehdy poprvé získali možnost ponořit se do temnot maoismu.

Za deset let jsem prozkoumal tisíce stranických záznamů a zemi jsem procestoval křížem krážem od subtropického Kuang-tungu až po chudou a vyprahlou provincii Kan-su, jež leží nedaleko mongolských pouští. V zažloutlých složkách byly ručně, ale i úhledným strojopisem zaznamenané tajné zápisy z jednání stranických špiček, vyšetřování masových vražd, přiznání činitelů, kteří byli

zodpovědní za vyhladovění milionů vesničanů, zprávy o venkovských vzpou-
rách, tajné průzkumy veřejného mínění, stížnosti od řadových občanů a mnoho
dalšího. O osudech obyčejných lidí za Maovy vlády jsem napsal tři knihy známé
jako „Lidová trilogie“.

Měl jsem štěstí s načasováním. Když se v roce 2012 dostal k moci Si Ťin-pching,
archive se začaly zase uzavírat. Mnoho dokumentů o Maově velkém hladomoru
a o kulturní revoluci bylo znovu zařazeno mezi utajované spisy. V posledních
několika letech však překvapivě nastal dobrý čas pro zkoumání desítek let „ote-
vření Číny světu“. Číňané, včetně všech archivářů, dlouhé roky poslouchali, že
po roce 1978 se odehrál naprostý hospodářský zázrak, jenž vyrazil zahraničním
kapitalistům dech. Nad obdobím Maovy vlády se vznáší temný mrak, který se
však rozplyne, jakmile zazní termín „ekonomická reforma“. Historii Komunis-
tické strany Číny po roce 1976 můžeme teď poprvé zkoumat s využitím zdrojů,
jež pocházejí přímo od ní.

Každá demokracie má celou řadu pravidel a předpisů, jež udávají, jaké úřední
záznamy se mohou odtajnit a kdy k nim dostane veřejnost přístup. Většina zemí
tak činí po třiceti letech. Čtenáři v britském národním archivu, který má sídlo
v londýnské čtvrti Kew, každý rok kolem Vánoc dychtivě očekávají nejnovější
váрку odtajněných spisů z kanceláře předsedy vlády nebo MI5. Vládní agentury
po celém světě však ve skutečnosti používají širokou paletu výjimek, a miliony
dokumentů se tak pod drobnohled veřejnosti nikdy nedostanou.

Čínská lidová republika má v zákoně také pravidlo třiceti let, takže zájemci by
teoreticky měli mít možnost nahlížet do dokumentů s datem až do roku 1992.*
Čína ovšem není demokracie, ale diktatura, a o výkladu pravidel se navíc často
rozhoduje na lokální úrovni. To znamená, že dostupnost archivů se liší místo
od místa. U některých archivů se cizí člověk nedostane ani přes strážní budku
před vchodem, protože tam i nezajímavé výstřižky novin střeží jako státní ta-
jemství, jinde je zakázáno pročitat jakékoli záznamy z období před rokem 1949,
kdy se komunisté ujali moci. V této obrovské zemi o velikosti kontinentu se ale
najdou i překvapivě otevřené spisy. Jednou za čas se stane, že místní archiv ně-
kterým svým čtenářům zpřístupní velký výběr primárních zdrojů až do roku
2009, které rozhodně ještě třicet let staré nejsou.

Můj popis událostí čerpá z přibližně šesti set dokumentů získaných ve
dvanácti městských a provinčních archivech, ale také z obvyklejších zdrojů
od novinových článků až po nevydané memoáry. Nejdůležitější byly tajné de-
níky Li Žueje, jenž se stal Maovým osobním tajemníkem, kvůli zmínce o hla-
domoru z roku 1959 strávil dvacet let ve vězení a několik let poté, co předseda
v roce 1976 zemřel, dostal nabídku stát se členem ústředního výboru. Mnoho

* V době psaní knihy. [Pozn. překl.]

let působil jako zástupce ředitele organizačního oddělení (sovětskou hantýrkou se útvaru přezdívalo orgbyro), což byl stranický úřad, který prošetřoval členy strany a jmenoval je do funkcí na všech úrovních vlády. Když se zevnitř důkladně seznámil s tím, jak systém funguje, stal se z něj skutečný demokrat, ale v roce 2004 mu bylo zakázáno publikovat. Ve svých denících, jež sahají až do roku 2012, podrobně popisuje své rozhovory s vysoce postavenými straníky. Historikové potřebují nejenom zdroje, ale také určitý odstup. V momentě, kdy začne obojího být nedostatek, je rozumné stáhnout se a dát prostor ostatním, kteří budou pokračovat dál. Já jsem si tento okamžik stanovil do roku 2012, kdy Li Žuej přestal psát svůj deník a do popředí se dostal Si Ťin-pching.

Některé obecně přijímané předpoklady ohledně období „otevření Číny světu“ můžeme nyní díky mnoha doposud nedostupným důkazům podrobit zkoušce. Směsice zahraničních politiků, byznysmenů a odborníků nám celá desetiletí tvrdila, že ČLR je na cestě stát se zodpovědným spolupodílíkem, a možná i úspěšnou demokracií. Politická proměna se podle nich měla automaticky dostat hned po té ekonomické, jako by se jednalo o lokomotivu a její vagón. Ani jeden z předních čínských politiků však nikdy rozdělení moci nepodpořil. Udržení mocenského monopolu bylo naopak opakovaně prohlašováno za jeden z hlavních cílů ekonomických reforem. Čao C'-jang – dodnes označovaný za jednu z největších osobností ve straně – řekl v říjnu 1987 na stranickém sjezdu, že „západní dělbu moci a pluralitní systém nikdy neokopírujeme“. O několik měsíců dříve vysvětloval Erichu Honeckerovi, tehdejšímu předsedovi Státní rady Východního Německa, že jakmile se Číňanům zvýší životní úroveň, uznají, že nejlepším systémem je socialismus. Poté dodal, že „rozsah liberalizace můžeme postupně stále více omezovat“. Vrcholní čínští představitelé pak tutéž myšlenku mnohokrát zopakovali. Si Ťin-pching například v roce 2018 varoval, že „Čína nesmí nikdy kopírovat ostatní země“, a to hlavně pokud jde o západní „nezávislost soudů“ a „dělbu moci“.²

V posledních dvou až třech letech mnozí pozorovatelé poněkud opožděně změnili názor a Komunistická strana Číny už v jejich očích k demokracii nesměřuje. Značný počet z nich však stále věří, že v minulosti proběhla skutečná hospodářská reforma, během níž došlo ke změně z plánované na tržní ekonomiku a od státních podniků k soukromým. Odhlédneme-li však od oficiální propagandy Pekingu, nelze se ubránit otázce, jestli je termín „hospodářská reforma“ přesný. Doposud jsme byli svědky pouze jakýchsi experimentů s plánovanou ekonomikou. Jak jinak si lze vysvětlit fakt, že vláda stále trvá na pětiletkách? Ještě podstatnější je, že strana od roku 1976 vlastní veškerý průmysl a většinu velkých podniků. Státu dodnes patří půda i obrovské množství nerostných surovin, přímo či nepřímo kontroluje ta nejvýznamnější odvětví a státní jsou i banky. Jazykem marxismu by se tedy dalo říct, že „výrobní prostředky“ jsou

nadále v rukách strany. Ekonomice, ve které výrobní prostředky ovládá stát, se obvykle říká socialistická.

Lidé z vedení strany po roce 1989 ani na okamžik nezvažovali, že by své hospodářství otevřeli skutečné konkurenci na trhu, a to z jednoho prostého důvodu. Uvědomovali si, že pokud by tak učinili, ekonomika by okamžitě zkolabovala. Víme, že strana opakovaně dělala vše pro to, aby omezila soukromý sektor a místo něj rozšířila státní podniky. Vedení je pevně přesvědčené, že socialismus je nejlepší systém, o čemž svědčí jejich nesčetná veřejná prohlášení i výroky pronesené za zavřenými dveřmi. Když se v roce 1980 ze skupiny vesnic v Šen-čenu, jenž leží na hranicích s Hongkongem, stala první zvláštní ekonomická zóna v zemi, Čao C'-jang vysvětloval: „Zřizujeme zvláštní ekonomické zóny, nikoli zvláštní politické zóny, musíme prosazovat socialismus a odmítnout kapitalismus.“³

O téměř čtyřicet let později patří pětadevadesát ze sta největších soukromých firem současným nebo bývalým členům strany. Kapitalismus stojí na kapitálu. Peníze jsou ekonomický statek, který podléhá pravidlům o výnosnosti a zisku. V Číně je však kapitál nadále statkem politickým, který rozdělují státní banky mezi podniky kontrolované přímo nebo nepřímo státem ve snaze dosáhnout politických cílů. Trh navíc stojí hlavně na výměně zboží mezi jednotlivci. Jak je možné jejich majetek ochránit, pokud neexistuje nezávislý soudní systém založený na dělbě moci? Kritici domnělou transformaci ČLR směrem ke „kapitalismu“ dlouhá léta odsuzovali, obdivovatelé Číny ji zase oslavovali. Pokud však tato kniha něco dokazuje, je to právě fakt, že bez politických reforem nelze dosáhnout reform tržních. Diskuse o tom, jestli obchod má nebo může být „volný“, opomíjí podstatu věci, tedy že trh bez právního státu vyztuženého nezávislou justicí a svobodným tiskem vlastně nelze úplně považovat za trh. Bez politické svobody nemůže být svobody ekonomické. Charakter hospodářství určuje politika, a ne naopak. Politika se zabývá mocí a tím, jak s ní nakládat. Měly by se tedy o moc dělit různé instituce v systému brzd a protivah, stále komplexnější občanská společnost a nezávislá média, aby se předešlo jejímu zneužití, nebo by měl veškerou mocí disponovat jednotlivec nebo jediná strana? První možnosti se říká demokracie, té druhé diktatura.

Diktatury, stejně jako demokracie, nezamrzají v čase, ale neustále se přizpůsobují měnícímu se světu. Například Mosambik se v roce 1982 rozhodl přiblížit Západu, o rok později decentralizoval svou ekonomiku, umožnil, aby se místo státních zemědělských podniků dařilo rodinným farmám a zval nadnárodní společnosti, aby v zemi zakládaly společné podniky a podepisovaly smlouvy s vládou. Samora Machel – socialista marxisticko-leninistického stříhu, jenž svou zemi v roce 1975 dovedl k nezávislosti – ze sebe v podstatě udělal obchodního zástupce své vlasti a pustil se do práce se stejnou vervou, která z něj

v minulosti učinila tak úspěšného partyzánského vůdce. Ucházel se o přízeň manažerů velkých firem z celého světa a dával jim výhodné nabídky založené na levné pracovní síle bez práva stávkovat. Mosambik nebyl žádnou výjimkou. Na podobnou kartu vsadila celá řada dalších diktatur od Beninu až po Sýrii. Aby se vyhnuly hospodářskému kolapsu, zariskovaly a doufaly, že soukromé zemědělské pozemky, malé soukromé podniky ve městech a spolupráce se zahraničím neoslabí jejich politickou moc. Barry Rubin, jenž tyto režimy podrobně popsal, jejich vůdce nazval „moderními diktátory“. Je to rozšířený typ diktátora, který se obvykle uvádí do kontrastu s jinou kategorií – „tradičními diktátory“.⁴

Občas slyšíme, že je důležitější, aby stát byl efektivní, než aby nesl zodpovědnost za své činy. To je však pochybná teze. V Čínské lidové republice vídáme místo klidného předávání moci zákeřné boje o moc mezi stále se měnícími frakcemi. Většina vrcholných představitelů nerozumí ani základům ekonomie a jsou až posedlí jediným ukazatelem – růstem – což často bývá na úkor rozvoje. Výsledkem je plýtvání v ohromném měřítku. Například není neobvyklé, že státní podniky snižují hodnotu, takže suroviny, jež používají, mají větší hodnotu než hotové výrobky. Ale především je tu poněkud paradoxní skutečnost, že stát jedné strany nemá potřebné nástroje k tomu, aby mohl svou ekonomiku ovládat. Rozhodují o ní místní samosprávy, které často jednají v rozporu s tím, co by bylo nejprospěšnější, a také bez ohledu na instrukce z Pekingu.

Došlo během éry „otevření Číny světu“ skutečně k nějakému otevření? V porovnání s kulturní revolucí jistě ano. Oproti ostatním zemím však pouze nepatrně. Režim za poslední čtyři dekády vybudoval systém, jenž dokáže zemi izolovat od zbytku světa. Otevřenost znamená pohyb osob, myšlenek, zboží a kapitálu. Všechny tyto toky ale kontroluje stát a často je nechává plynout pouze jedním směrem. Miliony lidí se mohou odstěhovat, žít a pracovat všude po světě, ale do země se ze zahraničí stěhuje málokdo. Po čtyřiceti letech čínské ekonomické reformy žilo v Číně méně než milion obyvatel ze zahraničí, tedy zhruba sedm setin procenta celkové populace, což je nejmenší podíl na světě, dvakrát menší než v Severní Koreji. (Japonsko, často kritizované jako xenofobní země, má zahraničních obyvatel 2,8 %.) Z Číny proudí neskutečné množství výrobků, ale dovnitř se jich dostane relativně málo. Jedna pětina lidstva se v dnešní době může každý rok podívat pouze na 36 státem oficiálně schválených zahraničních filmů. Kapitál může do země, ale těžko se dostává ven, jelikož ho hromadí režim, v němž platí extrémní kapitálové regulace. Archivy velice detailně ukazují, že od roku 1976 bylo zavedeno nesčetné pravidel, předpisů, sankcí, bonusů, srážek, dotací a pobídek, které vytvořily pravděpodobně nejméně rovné podmínky, jaké v moderních dějinách známe.

Země skutečný hospodářský růst nepochybně zaznamenala. Když po desítkách let vybědla z uměle vytvořených katastrof, nemohlo se stát nic

jiného. Zároveň ještě v červnu 2020 mnoho pozorovatelů překvapilo, když Li Kche-čchiang (po němž se jmenuje Li Kche-čchiangův index) mimochodem podotkl, že v zemi, kde jsou životní náklady příliš vysoké i na venkově, musí 600 milionů lidí vyžít s méně než 140 dolary na měsíc.⁵ Zdání skutečně klame. Výjimečně hospodární obyčejní lidé žijí bok po boku s obrovským státním bohatstvím. Když straníci pracují pro stát, zaměstnavatel jim hradí bydlení, auto, školné pro děti, zahraniční cesty a mnoho dalšího. Normální lidé naopak téměř nemají na vybranou a své úspory si musejí ukládat ve státních bankách. Stát z jejich vkladů staví vysoké mrakodrapy, vysokorychlostní železnice, nová letiště a nekonečné dálnice a dělá tak reklamu na výhody socialismu. Těmito penězi také drží nad vodou státní firmy. Podíl běžných lidí na národním produktu je kvůli finanční represi nejnižší ze všech zemí v moderních dějinách. Čínština na to má výstižné pořekadlo: „Bohatý je stát, lidé jsou chudí.“

Stát a jeho banky mohou utrácet a půjčovat bez větší zodpovědnosti, takže rozhazují v obrovském měřítku a kupí dluhy, jež stále narůstají, ale jsou pečlivě skryté. Jak vážná je situace? To nevíme a možná to nikdy nezjistíme. I účetní zaměstnanci státem, aby psali o dluzích zprávy, které se následně pečlivě zakládají do archivů, nedokážou rozpoznat, co všechno se děje pod povrchem. Mnoho lidí umí mistrovsky klamat. Mlží se na všech úrovních hierarchie, ať už jde o smyšlené smlouvy, falešné zákazníky, tržby nebo časté účetní podvody. Co jiného čekat, jestliže v zemi neexistuje dělba moci, nefungují nezávislá média, nezávislé audity a volení zástupci nemají vůči voličům žádnou zodpovědnost. Pravidelně se organizují protikorupční kampaně. Začaly v roce 1949, když se strana ujala moci, ale jelikož je korupce nedílnou součástí samotného systému, dá se pouze dočasně zmírnit, nikoli vymýtit. Vedení se opakovaně schází, vyhláší nouzové stavy, vyžaduje, aby se pozastavilo budování infrastruktury, a nařizuje podnikům, aby omezily výdaje.

Dluhy, půjčování na umoření dluhů, další dluhy kvůli půjčkám a další půjčky kvůli ještě větším dluhům jsou předmětem asi pětiny všech dokumentů ve stranických archivech. Pro kapitalismus jsou charakteristická období konjunktury, po nichž následuje prasknutí bubliny. Zato situace v Čínské lidové republice vypadá spíše jako konjunktura a nekonečně oddalovaná recese. Strana má k dispozici ohromné jmění, obzvlášť díky úsporám obyčejných lidí a stabilnímu přílivu zahraničních investic. Utratila hodně peněz za okázalé projekty a nehleděla na návratnost investic, natož na nedobytné pohledávky. Pokud ekonomika roste rychlejším tempem než dluh, tak se dluh vstřebá, nicméně v Číně dluh narůstá rychleji než ekonomika. Jak řekl v roce 2019 někdejší zástupce ředitele Čínské lidové banky a vyučující na Čínské lidové univerzitě v Pekingu Siang Sung-cuo: „Čínská ekonomika v podstatě stojí na spekulacích a je předlužená.“⁶

Rozhodnutí vůdců v diktaturách mívají dalekosáhlé a nezamýšlené následky. Politika jednoho dítěte měla za cíl omezit populační růst. Nyní je v Číně mnohem

více mužů než žen a v zemi ubývá pracovní síla. Mnoho direktiv, jež režim nařídil, také dopadly nečekaně, protože spousta straníků napříč celou hierarchií se rozkazy shora snaží pozměňovat, odkládat nebo jednoduše ignorovat. Centrální vláda po roce 1978 delegovala větší moc místním samosprávám v naději, že je tak přiměje zavést více ekonomických pobídek, lokální státní úřady si však začaly strážit svá panství, a aby zabránily konkurenci, vybudovaly ekonomické překážky. Namísto integrované národní ekonomiky s několika velkými ocelářskými podniky tak každé město i každá vesnice chtěly svou vlastní ocelárnu, takže jich v jedné provincii vedle sebe fungovaly stovky, což stát připravovalo o nedostatkové zdroje.

Každá místní samospráva má svého tajemníka strany. To on (jen zřídka to bývají ženy) rozděluje kapitál, nikoli trh, a činí to takovým způsobem, aby zvýšil svůj politický vliv. I když místní ekonomika zkrachuje, tajemník se může spolehnout na centrální banku, která ho z nesnází vytáhne, protože režim se nejvíce ze všeho obává „sociální nestability“, která by mohla vést k hromadným výběrům bankovních vkladů a k protestům v ulicích.

Informace z archivů nevykreslují stranu, jež má jasnou vizi, jak dovést zemi k prosperitě. Čína připomíná tanker, který se z dálky zdá být ve skvělém stavu a jehož kapitán i poručíci hrdě stojí na můstku, zatímco námořníci v podpalubí zoufale pumpují vodu a ucpávají díry, aby plavidlo udrželi nad hladinou. Neexistuje žádný velký plán ani tajná strategie. Jedná se spíše o řadu nepředvídatelných událostí, nečekaných následků, náhlých změn kurzu a také nekonečných zákulisních bojů o moc. Jsem přesvědčen, že tyto jevy se pro popis čínských dějin hodí nejlépe.

OD JEDNOHO DIKTÁTORA KE DRUHÉMU (1976–1979)

V srdci Pekingu leží rozsáhlá kamenná poušť jménem náměstí Nebeského klidu. V roce 1976 to byla největší dlážděná plocha na světě, kam se snadno vešel milion lidí. Náměstí se jmenuje po bráně Nebeského klidu – jižním vchodu do Zakázaného města, za jehož hranicemi se rozprostírá složitá síť prastarých pavilónů, nádvoří a paláců, které dřív obývali císaři z dynastií Ming a Čching. Prostor ve tvaru písmene T před branou Nebeského klidu sloužil několik století jako část příjezdové cesty k císařskému trůnu, ale původně byl mnohem menší. Krátce poté, co Komunistická strana Číny v roce 1949 zemi ovládla, nařídil Mao Ce-tung, aby se kapacita náměstí zvýšila na „miliardu lidí“. Zbouralo se několik císařských bran a středověkých staveb a k zemi šly i části městského opevnění s cimbuřím zarostlým popínavými rostlinami a křovinami. Náměstí se čtyřnásobně zvětšilo, takže vznikla obrovská prázdná betonová plocha o rozloze šedesáti fotbalových hřišť. Třídou Čchang-an, jež vede ze západu na východ ve vrchní části náměstí, v roce 1924 začaly jezdit tramvaje, ale stále se jednalo o úzkou ulici. Postupně se rozšířila na osmiproudou komunikaci, která sahá až daleko za hranice města. V říjnu 1959 vyrostl v západní části náměstí při příležitosti desátého výročí revoluce Velký sál lidu a ve východní části Národní muzeum čínské historie. Uprostřed náměstí vznikl památník Lidových hrdinů, asi 37 metrů vysoký žulový obelisk, který zablokoval tradiční severojižní přístup k paláci. Hlavní osou města se tak nově stal průsečík třídy Čchang-an a náměstí Nebeského klidu.¹

Za vlády císaře se protestovat nemohlo, ale po roce 1911, kdy padla dynastie Čching, prostor před branou Nebeského klidu rychle získal mnohem větší politický význam. V roce 1925 v zemi vládla Čínská národní strana (Kuomintang) a nad branou visel velký portrét jejího zakladatele Sunjatsena, který v roce 1945 vystřídal podobizna jeho nástupce Čankajška. Prvního října 1949, když museli Čankajškovi vojáci uprchnout na Tchaj-wan, se nad branou objevila tvář Mao Ce-tunga.

Na náměstí se čas od času organizovaly demonstrace. V roce 1919 se na prostranství během Hnutí čtvrtého května sešly 4 000 studentů, kteří protestovali proti podmínkám Versailleské smlouvy, podle níž měly německé výsady v Číně být předány Japonsku, spojenci vítězů první světové války. Hnutí se rozšířilo po celé zemi a protestující požadovali bojkot japonského zboží. Podporovali rovněž vědu a demokracii. Když se Čína v roce 1912 stala první asijskou republikou, hlasy 40 milionů voličů určily 30 000 volitelů, kteří vybírali členy Národního shromáždění a Sněmovny reprezentantů. Naděje na větší zastoupení lidu byly však v následujících letech zmařeny a demonstranti požadovali, aby se jejich země vydala do moderní doby pod záštitou „paní Vědy“ a „paní Demokracie“, nikoli Konfucia – starověkého mudrce, který symbolizoval staré imperiální pořádky.²

Náměstí zažilo i další demonstrace, z nichž některé byly násilně potlačeny. To vyvrcholilo 18. března 1926, kdy dostala vojenská policie rozkaz rozpráshit demonstranty, kteří dávali hlasitě najevo nesouhlas s imperialismem. Během konfrontace s bezpečnostními složkami zemřelo 47 lidí. Obyvatelstvo masakr pobouřil natolik, že parlament musel přijmout usnesení, ve kterém krveprolití odsoudil. Vláda o měsíc později padla. Populární čínský spisovatel Lu Šün popsal 18. březen jako „nejtemnější den od vzniku republiky“.³

Během období republiky byla touha po demokracii tak rozšířená, že její myšlenku museli přijmout i komunisté. Komunistická strana Číny vznikla v roce 1921, ale několik let měla pouhé stovky členů. Mao Ce-tung a Čchen Po-ta – autor mnoha Maových textů; mladý, vzdělaný, ale ambiciózní muž, jenž studoval v Moskvě – v lednu 1940 sepsali esej *Nová demokracie*. V textu slibují pluralitní systém, demokratické svobody a ochranu soukromého majetku. Byl to zcela fiktivní program, který si však získal širokou podporu veřejnosti, takže v následujících letech do strany vstoupily tisíce studentů, učitelů, umělců, spisovatelů a novinářů, které lákala představa demokratičtější budoucnosti.

Mao po roce 1949 postupně veškeré sliby z *Nové demokracie* porušil. Všechny organizace, jež působily mimo Komunistickou stranu Číny – odbory, studentské spolky, nezávislé obchodní komory, občanské společnosti – nechal nový režim do několika let zrušit. Tiskový dohled zajistil, aby se umělci a spisovatelé řídili rozkazy strany. Již v roce 1950 se stohy nežádoucích knih pálily nebo se po tunách dávaly do stoupy. Vláda v roce 1956 vyvlastnila malé obchody, soukromé firmy i velké podniky, a veškerý obchod a průmysl tak provozoval stát. V létě 1958 se lidé na venkově museli spojit do obrovských družstev nazývaných lidové komuny. Zemědělci přišli o svou půdu a prakticky se z nich stali nevolníci, kteří museli být k dispozici státu.⁴

Demonstrace byly zakázané, náměstí Nebeského klidu zato fungovalo jako nová scéna pro politické divadlo země. Dvakrát ročně se tam konaly pečlivě secvícené vojenské přehlídky, při nichž předseda ze své tribuny na vrcholku brány

Nebeského klidu sledoval dokonale synchronizované pěšáky, jezdeckvo, tanky a obrněná vozidla. Během kulturní revoluce si Velký kormidelník při pravidelných masových shromážděních postupně prohlédl asi 12 milionů příslušníků Rudých gard, kteří na něj nadšeně mávali svými Rudými knížkami.

V jednom případě získal kontrolu nad náměstím lid. Svátek čistoty a jasu, známý také jako svátek zametání hrobek, kdy se obvykle rodiny scházejí u hrobů, plejí plevel, čistí náhrobky a nosí zesnulým příbuzným květiny, připadl v roce 1976 na neděli 4. dubna. Na náměstí se sešly stovky tisíc lidí, kteří kladli věnce k památníku Lidových hrdinů na počest premiéra Čou En-laje, jenž 8. ledna 1976 celý vyhublý a seschlý podlehl třem různým rakovinám. Čou v očích mnohých představoval protiváhu silné klíce známé jako „gang čtyř“, kterou vedla Ťiang Čching, někdy nazývaná madam Mao. Předseda Mao jako vynikající manipulátor všechny poštval proti sobě, aby si zajistil, že nad nimi bude mít navrch.

Čou En-laj se v posledních letech před smrtí opatrně snažil vrátit do plánovaného hospodářství pořádek, otevřít zemi a importovat tak potřebné zahraniční technologie. V lednu 1975 pronesl jeden z posledních projevů před Všečínským shromážděním lidových zástupců, čínským loutkovým zákonodárným orgánem. Požadoval, aby země zmodernizovala celá odvětví, v nichž zaostává za zbytkem světa, především pak zemědělství, průmysl, národní obranu, vědu a technologie.⁵ Se souhlasem předsedy nazval tento program „Čtyři modernizace“. Mao sice s modernizací ekonomiky souhlasil, ale obával se, že jakmile zemře, Čou celý jeho politický odkaz okamžitě zmaří. Využil proto svou manželku a její spojence, kteří začali kritizovat „slepé uctívání zahraniční strojní techniky“ a další projevy „revizionismu“, jímž se v tehdejší žargonu rozuměl odklon od socialismu a obnova kapitalismu.

Čou En-laj se dostal do izolace, madam Mao to však nestačilo a pokusila se získat ve straně a v armádě ještě větší moc. V roce 1974 přivedl Mao Ce-tung zpět k moci Teng Siao-pchinga a udělal z něj Čou En-lajova zástupce, aby nepřátelské frakce vyvážil. Teng byl jako mnoho předních kádrů na vrcholu kulturní revoluce odstaven kvůli „buržoazním a reakcionářským názorům“. Když Čou En-laj churavěl v nemocnici, do popředí se stále více dostával Teng. Také on se soustředil na ekonomiku, ale chyběla mu premiérova elegance, a tak hrozil tvrdými tresty vedení železnic, kterému se nedařilo dodržovat jízdní řády, a od velkých průmyslových podniků vyžadoval, aby plnily všechny nejnovější výrobní cíle. A také on se znelíbil madam Mao, jež zužitkovala svou kontrolu nad propagandistickým aparátem, aby chrlil jeden záštiplný článek za druhým.⁶

Jednou z obětí Teng Siao-pchingova drsného přístupu se stal předsedův synovec Mao Jüan-sin – mladý muž, jenž si udělal jméno jako stranický tajemník

revolučního výboru v provincii Liao-ning. Teng zredukoval vedení průmyslového obra Anšanské železárny a ocelárny, vlajkové lodi provincie, až se výsledná zjednodušená struktura velení podobala té z doby před kulturní revolucí. Mao Jüan-sin si postěžoval u strýce a obvinil Tenga, že představuje zcela novou buržoazní třídu, jež se nenápadně vynořuje ze stínu kulturní revoluce. Předseda se po Čou En-lajově smrti raději obrátil na někoho mimo dva znesvářené tábory. Urostlý a milý Chua Kuo-feng nebyl příliš významný, ale zato byl Maovi skutečně loajální. „Nikdo mi nedokázal říci pravdu tak, jako Chua Kuo-feng,“ prohlásil jednou Mao.⁷ Chua jako městský tajemník strany v Šao-šan, Maově rodišti, nechal Maovi postavit obrovský památník a vybudoval i železniční spojení, aby na místo nalákal poutníky. Teng dostal možnost přednést oslavný projev na Čou En-lajovu počest, a jakmile nastoupil Chua Kuo-feng, byl zbaven funkce vicepremiéra.

Když Čou En-laj v lednu 1976 zemřel a Teng Siao-pching znovu přišel o svůj post, někteří lidé se začali obávat, že se země vrátí zpět do vrcholného období kulturní revoluce. Úvodník z 25. března v novinách, které ovládal ze Šanghaje gang čtyř, tyto obavy rozhodně nerozptýlil. Text odsuzoval „kapitalistu uvnitř strany“, který chtěl pomoci „nestoudnému kapitalistovi“ zpět k moci. Všichni, kdo si článek přečetli, věděli, že údajnými stoupenci kapitalismu jsou Čou En-laj a Teng Siao-pching. V Nan-ťingu vyšli demonstranti do ulic. Ve Wu-si, městě nedaleko Šanghaje, se na Rudém náměstí sešly zástupy lidí s portréty premiéra a z veřejného rozhlasu zněla Tengova oslavná řeč. V Pekingu zase vznikaly útočné básně namířené proti „čarodějnici Ťiang Čching“.⁸

Na svátek čistoty a jasu se lidé rozhodli vyjádřit nesouhlas otevřeně a obsadili náměstí Nebeského klidu. Bylo chladno a sychravo. Někteří demonstranti tiše truchlili nad premiérovou smrtí. Jeden muž držel v ruce tradiční papírový deštník jako připomínku, že studenti proti svým vládcům demonstrovali i před desítkami let, 4. května 1919. Ostatní byli přímější. S mikrofonem v ruce kritizovali „novou císařovnu vdovu“ nebo mávali bílým brokátem s krvavým nápisem, který sliboval, že budou premiéra bránit.⁹

Na náměstí panovala vážná atmosféra a lidé tiše protestovali proti vůli svého nejvyššího vůdce. Ale gang čtyř se dožadoval otevřené konfrontace. Za dob císařství bujely mezi rumělkovými zdmi Zakázaného města intriky a souboje o moc. Císař se obklopil menší armádou eunuchů, konkubín, vojáků a úředníků, kteří všichni spřádali plány, jak si polepšit. Za Maovy vlády se zákulisní politika odehrávala ve Velkém sále lidu v západní části náměstí. Je to ohromná budova inspirovaná stalinistickou architekturou, která budí respekt. Do hlavního sálu plného rudé barvy se vešlo až 10 000 delegátů. V desítkách dalších rozlehlých síní, jež nesou jména čínských provincií, bylo pro politické čachry ještě více prostoru než v císařském paláci na druhé straně třídy Čchang-an.

Ve Velkém sále lidu se každých pět let pořádal stranický sjezd, který schvaloval členy ústředního výboru čítajícího kolem 200 nejvýše postavených straníků. Ústřední výbor si pak formálně zvolil čtyřicetičlenné politbyro. Každodenní rozhodování bylo v rukou mnohem menšího stálého výboru politbyra, v němž zasedalo sedm až osm starých partajníků. Nejmocnějším z nich byl předseda. Tato struktura odrážela stalinistický princip demokratického centralismu, podle něhož se o všech politických rozhodnutích hlasuje a výsledky hlasování jsou závazné pro všechny členy strany. Mocenská struktura však v praxi fungovala obráceně – vrcholnou mocí disponoval muž na samotné špičce pyramidy. Existovala jen jediná strana, což znamenalo, že projevit loajalitu vůdci bylo naprosto zásadní, naznačit nesouhlas naopak nebezpečné.

Předseda ve svých dvaosmdesáti letech neměl dost sil, aby se jednání účastnil osobně, a přebýval ve svém domě u bazénu – jedné z mnoha rezidencí vyhrazených pro stranické špičky, která se nachází v císařském komplexu Čung-nan-chaj. Tato oblast s jezery a dokonale upravenými trávníky se rozprostírá hned na západ od Zakázaného města. Mao se ale nechával informovat o všech důležitých událostech a dělal všechna zásadní rozhodnutí. Pod náměstím se táhla síť tunelů, jež spojovala všechny hlavní budovy, a mezi Velkým sálem lidu a Maovým sídlem se neustále pohybovali poslové. Mao Jüan-sin už 1. dubna (ještě než protest na náměstí Nebeského klidu vypukl) svému strýci naznačoval, že Čou En-lajova smrt bude zneužita k podněcování nepokojů. Předsedův synovec navrhl, aby Teng Siao-pching – jenž přišel o pozici vicepremiéra, ale zůstal členem politbyra – nesměl během Prvního máje, který ve všech marxisticko-leninistických režimech doprovázely okázalé oslavy, vystupovat na veřejnosti. Mao souhlasil.¹⁰

O tři dny později se na náměstí shromáždili demonstranti a ve Velkém sále lidu zasedlo politbyro. Chua Kuo-feng ostře kritizoval „nepřátelské živly“, které v zákulisí rozdmýchávají vášně a navádějí lidi, aby „zaútočili na předsedu“ a „zaútočili na ústřední výbor“. Dodal také, že kritika nepochází pouze od obyčejných lidí. Věnce na počest Čou En-laje kladly i stovky představitelů státních institucí, včetně úředníků z Ministerstva železnic a Ministerstva zahraničních věcí. Neaktivnější účastníci protestů pracovali na Sedmém ministerstvu strojírenství, rozsáhlém tajném útvaru, který spravoval čínský jaderný program. Režim dění na náměstí označil za „třídní boj“, čímž nepřímě dával najevo, že se kontrarevolucionáři snaží vyvolat puč proti komunistické straně.¹¹

Dne 5. dubna 1976 nad ránem přišly náměstí uklidit milice. Věnce odvezly na koloně nákladních vozů a slogany na pomníku smyly hasičskými hadicemi. Když ráno začali na náměstí proudit rozzuření demonstranti, střetli se s policií.

Mao Jüan-sin o něco později téhož dne přišel svého strýce informovat, že došlo asi k padesáti kontrarevolucionářským incidentům. Jednalo se o útoky

na milice a na stanici Veřejné bezpečnosti ve východní části náměstí. Nepokoje byly „naplánované a organizované“, a to nejen v hlavním městě, ale i v dalších městech po celé zemi. „Kontrarevolucionářské pomluvy“ úmyslně šířil právě Teng, jenž též „využíval mrtvé k útlaku živých“. „Snaží se nás přelstít,“ vyhrkl Jüan-sin a oznámil svému strýci, že vojáci mají pohotovost a jsou připraveni vydat se do akce. Mao souhlasil.¹²

Zatímco demonstranti na náměstí sváděli boj s milicemi, politbyro si předvolalo Teng Siao-pchinga. Čang Čchun-čchiao – zachmuřený muž, jenž pracoval jako ředitel propagandy v Šanghaji a později se stal členem gangu čtyř – svého protivníka slovně napadl a nazval ho čínským Imre Nagym podle malého, podsaditého a tvrdohlavého komunisty, který v roce 1956 stál v čele maďarského povstání proti Sověty podporované vládě. Teng mlčel.¹³

Večer už bylo připravených 30 000 milicionářů. Mnozí se skrývali v Zakázaném městě, další také v Národním muzeu čínské historie ve východní části náměstí. Chua Kuo-feng se přesto bál, že milice vážnost situace podcenily a že nebudou na davy na náměstí stačit. Wang Chung-wen, bývalý šéf bezpečnosti v šanghajské přádelně, který se dostal na výsluní jako jeden z gangu čtyř, navzdory opakovaným obavám ze strany armády práskl do stolu a prohlásil, že v žádném případě neodsouhlasí, aby u sebe milicionáři na náměstí nosili něco víc než dřevěné obušky.¹⁴

Od půl sedmé večer začaly z ampliónů nepřetržitě znít varovná hlášení, jež protest označovaly za „reakcionářské spiknutí“ a vyzývaly protestující, aby se rozptýlili. Hlášení také výslovně kritizovalo Teng Siao-pchinga. Chua Kuo-feng o několik hodin později zvedl telefon a vydal rozkaz, aby se milice vydaly na náměstí. Rozsvítily se světlomety a zatarasily se únikové cesty. Bezpečnostní složky zbily a zatkly více než 200 lidí, kteří zůstali na místě. Ťiang Čching dění sledovala z Velkého sálu lidu dalekohledem. Později večer si na oslavu dala pečené vepřové s arašidy. Těsně před půlnocí se na náměstí sto příslušníků policie pustilo do smývání krve.¹⁵

Mao trpěl nediagnostikovanou amyotrofickou laterální sklerózou, jež u něj způsobila postupnou degeneraci mozkových buněk, které ovládají svaly včetně hltanu, jazyka, bránice nebo mezižeberního svalstva. Komunikoval prostřednictvím jediné osoby, jež jeho mumlavé výslovnosti rozuměla – jmenovitě Čang Jü-feng, vlakové průvodčí, kterou Mao svedl o dvacet let dříve. Jeho mentální schopnosti ale postiženy nebyly. Mistrem intrik zůstal až do konce života, což velmi přesvědčivě dokládají zápisy z jeho jednání. Když ho 7. dubna 1976 v domě u bazénu znovu navštívil jeho synovec a vyprávěl mu, jak Čang Čchun-čchiao přirovnal Tenga k Imre Nagyovi, Mao souhlasně přikývl. Předseda následně nařídil, aby politbyro Tengovi odebralo všechny hodnosti kromě členství ve straně. „Zbavte ho všech funkcí,“ řekl a ochable mávl rukou. Dále vydal pokyn, aby se jednání